

Comunicaciones del I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia
Contemporánea de la AHC

Mesa: Historia de género.

*UNA IMPORTANTE EXPRESIÓN DE AMISTAD
HISPANO-ALEMANA. LES VISITES DE PILAR PRIMO
DE RIVERA A L' ALEMANYA NACIONALSOCIALISTA,
1938-1943.*

Toni Morant i Ariño

Universitat de València

Durant els primers mesos de guerra civil, la *Sección Femenina* (SF) de F.E. y de las J.O.N.S. hagué de fer front a nombrosos problemes organitzatius, derivats de la manca d'estructures, l'absència de molts de les seues *mandos*, i la urgència de les tasques que li estaven encomanades.¹ Cap a finals del 1936 la situació havia anat, però, estabilitzant-se, i tant la branca masculina com la femenina de Falange miraren de consolidar la seua respectiva posició.

Precisament al mes de desembre arribà a Salamanca, seu del Quartell General del ja *Generalísimo* i de la *Junta de Mando Provisional* de Falange, Pilar Primo de Rivera, Delegada Nacional de SF.² Immediatament convocà el *I Consejo Nacional*, amb la finalitat de marcar les normes de funcionament i la línia a seguir per a la Falange femenina. Durant el 1937 les falangistes redoblaren esforços, tot mirant de consolidar les seues activitats i eixamplar els seus àmbits d'actuació, per a augmentar així la seua influència sobre el conjunt de les dones espanyoles.³

A banda, establiren contactes directes amb les organitzacions femenines dels llavors considerats *países amigos*, amb l'objectiu d'observar les diferents organitzacions estatals femenines, les seues estructures i activitats. En paraules de la pròpia Primo de Rivera, “[d]esde siempre tuvo la Sección Femenina sus relaciones con el exterior. En los primeros años de la guerra, y aun después, inicialmente con aquellos países que estaban más cerca de nosotros: Italia, Alemania y Portugal”.⁴ Així, SF envià delegacions a tots tres països i en rebé d'altres, a les quals mostraria les fites assolides per les dones de la *nueva España*.

---

¹ THOMÀS, J.M.: *Lo que fue la Falange. La Falange y los falangistas de José Antonio, Hedilla y la Unificación. Franco y el fin de la Falange Española de las JONS*, Barcelona, Plaza & Janés, 1999, p. 100 i 124, i BLASCO HERRANZ, I.: *Armas femeninas para la contrarevolución: la Sección Femenina en Aragón (1936-1950)*, Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 1999, p. 34ss.

² THOMÀS, op.cit., p. 104-105; i BERGÉS, K.: *Pilar Primo de Rivera (1906-1991) : Cause feminine, ideologie phalangiste, stratégies et enjeux politiques dans l'ombre du Regime Franquiste*, tesi doctoral, Université Toulouse-Le Mirail, 2003, p. 63.

³ BERGÉS, op.cit., p. 64-65.

⁴ PRIMO DE RIVERA, P.: *Recuerdos de una vida*, Madrid, Dyrsa, 1983, p. 209.

Sense oblidar la influència exercida per les *Fasci Femminile* italianes i les *Mocidade Feminina Portuguesa*,⁵ val a dir que es tractava, però, d'unes relacions desiguals, si més no quantitativament. Entre l'estiu del 1937 i l'estiu del 1943 un mínim de setze delegacions de SF visitaren Alemanya, i, en correspondència, un mínim de sis delegacions del *Bund Deutscher Mädel* (BDM, l'Associació de Xiques Alemanyes), l'organització femenina juvenil del NSDAP, viatjaren a Espanya. Cal destacar per la seua importància (quantitativa però també simbòlica) el fet que sis d'aquelles van estar encapçalades per Pilar Primo de Rivera; les cinc últimes en el període de només vint-i-tres mesos entre l'agost del 1941 i el juliol del 1943: una mitjana, doncs, d'una visita cada poc més de quatre mesos.

La primera tingué lloc l'abril del 1938 –justament un any després de la Unificació– i seguia una invitació de Gertrud Scholtz-Klink, la Delegada del *Reich* per a les Dones, per a estudiar l'organització femenina (*Nationalsozialistische Frauenschaft*, NSF) i femenina juvenil (el ja esmentat BDM) alemanyes.⁶ L'intens programa incloïa no només visites a escoles domèstiques, escoles de *mandos* femenins, una residència d'infermeres, un camp de treball femení, o demostracions gimnàstiques i de natació i vetllades musicals del BDM,⁷ sinó també entrevistes amb jerarquies nacionalsocialistes per a “adquirir una visió dels fonaments ideològics i espirituals del Moviment” nacionalsocialista.⁸ Per últim, una recepció amb el canceller alemany, Adolf Hitler, un “inesborrable record” i “la impressió més bella i profunda” del viatge, segons la premsa juvenil nacionalsocialista.⁹

A Berlin visitarien la *Reichsjugendführung* (RJF, Direcció de la Joventut del *Reich*), on Jutta Rüdiger –la Delegada del BDM– els explicà el contingut del treball de les joves nacionalsocialistes per donar a les espanyoles “una visió de conjunt sobre les principals àrees de treball”.¹⁰ Les falangistes en visitaren els diferents departaments, i quedaren “impressionades

---

⁵ Per a algunes de les informacions més recents sobre les relacions de SF amb les italianes o les portugueses vegeu BERGÉS, op.cit., p. 76-77, i RODRÍGUEZ LÓPEZ, S.: *La Sección Femenina y la sociedad almeriense durante el Franquismo*, tesi doctoral, Universidad de Almería, 2004, p. 224-230, només per a les italianes.

⁶ Cfr. “Pilar Primo de Rivera besuchte Deutschland”, a *Das Deutsche Mädel. Die Zeitschrift des Bund Deutschen Mädel in der HJ* (maig 1938), p. 16-17; d'ara endavant, DDM.

⁷ DDM (maig 1938), p. 17.

⁸ Ibidem.

⁹ GALLEGO MÉNDEZ, T.: *Mujer, Falange y Franquismo*, Madrid, Taurus, 1983, p. 60, i DDM (maig del 1938), p. 17.

¹⁰ DDM (maig 1938), p. 17.

pels exemplars aspectes organitzatius” que les respectives caps de secció els anaven detallant.¹¹ Primo de Rivera mostrà molt d’interès per veure personalment el treball del BDM, en concret, “toda manifestación cultural, técnica, artística y deportiva femenina nazi”.¹²

Segons *Y*, les autoritats alemanyes s’afanyaren a “ofrecer a Pilar Primo de Rivera una clara visión de la atención que la política nazi ha consagrado a lo femenino”.¹³ Per a les alemanyes, les espanyoles hi havien anat a “veure i aprendre’n”, “preguntaven molt i s’interessaven per tot”, tot afirmant que per a les falangistes “l’exemple a seguir [...] és Alemanya”.¹⁴ Aquesta primera visita palesa l’interès de les màximes instàncies de SF en observar de primera mà el treball de la NSF i, especialment, del BDM,¹⁵ tot i que tenint “siempre especial cuenta de nuestro modo de ser españolísimo”, una matisació constant en la valoració de les visites hispano-alemanyes.¹⁶ L’octubre d’aquell mateix 1938 Jutta Rüdiger visità l’Espanya *nacional* a invitació de Pilar Primo de Rivera.¹⁷

Si bé a l’any següent, el 1939, dos delegacions de SF visitaren Alemanya, el ben cert és que la fi oficial de la Guerra Civil espanyola i, especialment, l’esclat de la Segona Guerra Mundial marquen la primera gran cesura en els contactes de la SF amb l’Alemanya nacional-socialista: entre el setembre del 1939 i el gener del 1941 no hi ha constància de cap visita. Com a motius principals s’hi pot aduir, en primer lloc, la sorpresa i la profunda confusió provocades a l’Espanya *nacional* pel pacte nazi-soviètic,¹⁸ però també –segons explicava un diplomàtic alemany a Espanya– la inestable situació política interna de la *Nueva España*, i la concentració de Falange i SF en les tasques de reconstrucció de les zones *liberadas*.¹⁹

---

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Y. Revista para la Mujer* 4 (maig 1938), p. 38.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *DDM* (maig 1938), p. 16.

¹⁵ BARRACHINA, M.A.: *La Section Féminine de F.E.T. et des J.O.N.S. puis du Mouvement National: Origines, genèse, influence, fin, 1933-1977*, tesi doctoral, Université de la Sorbonne Nouvelle-Paris III, 1979, p. 195.

¹⁶ Cfr. “Las organizaciones femeninas en Alemania”, a *Y. Revista...* 4 (maig 1938), p. 39.

¹⁷ Cfr. *DDM* (desembre del 1938), p. 13-15, i RÜDIGER, J.: *Ein Leben für die Jugend. Mädelführerin im Dritten Reich*, Preußisch Oldendorf, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1999, p. 64-71.

¹⁸ BOWEN, W.H.: *Spain during World War II*, Columbia i London, University of Missouri Press, 2006, p. 22ss.

¹⁹ Kröger, „Betrifft: Gruppenfahrt nach Spanien“, Salamanca, 21 d’abril de 1939; al *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, R98919, Berlin.

Tanmateix, des del febrer del 1941 es reprengueren les visites de SF a Alemanya, i la invasió nazi de la Unió Soviètica al juny del 1941 marcà l'etapa més intensa, amb les visites de la Delegada Nacional al capdavant. Poques setmanes després de la marxa cap a Alemanya dels voluntaris falangistes de la *División Azul* i de les infermeres de SF, Pilar Primo de Rivera anunciava a Jutta Rüdiger que “estamos encantadas de poder ir ahora a Alemania y así también tendremos motivo en esta ocasión de saludar a todos los camaradas con los que tan cordiales relaciones nos unen de amistad, de simpatía y de compenetración”.²⁰

La segona visita de Primo de Rivera, de tres setmanes de durada (19 d'agost fins a 10 de setembre),²¹ tingué novament un programa molt intens. D'una banda, es reuní amb els últims soldats espanyols a Berlín que encara no havien partit cap al front rus i amb les infermeres falangistes que seguien un curset de formació.²² De l'altra, el seu itinerari la dugué per importants ciutats alemanyes, on es reuniria amb les més altes jerarquies juvenils i femenines nacionalsocialistes, com ara Jutta Rüdiger, Gertrud Scholtz-Klink i Artur Axmann (cap de la HJ).²³ A Breslau (l'actual Wrocław, Polònia) Primo de Rivera ocupà un lloc d'honor als Jocs Internacionals d'Estiu de la HJ, en els quals participaven delegacions de catorze països (aliats, satèl·lits i ocupats), inclosa una delegació de FET.²⁴ Poc abans de tornar a Madrid, la Delegada Nacional de SF visità l'*Akademie der Jugendführung* (l'Acadèmia de Mandos Juvenils) a Braunschweig.²⁵

En les declaracions fetes a la seua tornada, Primo de Rivera es mostrà novament meravellada pel tracte rebut.²⁶ Afirmà que la visita havia servit per a estretir “un lazo de amistad” entre SF i BDM que una visita a Espanya de les *mandos* del BDM quatre mesos abans havia “sellado”.²⁷ Ara bé, fins i tot en el moment de màxima exaltació falangista, per a SF Alemanya podia ser una font d'inspiració en diferents àmbits de la seua actuació política i de la

---

²⁰ Carta de Pilar Primo de Rivera a Jutta Rüdiger (12.VIII.1941), ANA, Serie Azul, Carpeta 108A. Real Academia de la Historia (RAH), Madrid.

²¹ *Arriba* 20.VIII.1941, i 10.IX.1941.

²² *Arriba* (28.VIII.1941) i *Medina* 27 (21.IX.1941).

²³ *Arriba* (6.IX.1941) i *Medina* 27 (21.IX.1941).

²⁴ *Y. Revista para...* 45 (octubre 1941).

²⁵ *Arriba*, 6.IX.1941.

²⁶ *Medina* 28 (28.IX.1941).

²⁷ *Ibidem*.

seua organització interna,²⁸ però a l'hora d'extraure'n valoracions Primo de Rivera mostrava algunes reserves, tant en públic²⁹ com –encara més- en l'informe oficial del viatge.³⁰

No obstant això, les seues reticències envers determinats aspectes de la ideologia nacional-socialista no la portaren a fer minvar la intensitat dels contactes amb Alemanya. No arriba a quatre setmanes després de la seua darrera visita, Primo de Rivera visità novament la capital alemanya, aquesta vegada per invitació Scholtz-Klink, per a prendre part en la “Trobadra Internacional de Dones” (7-12.X.1941), en un moment en què “la transformació, inevitable conseqüència d'uns forts processos de desenvolupament interior, porta[va] alguns pobles –com ara Alemanya, Itàlia i Espanya- en una nova direcció”.³¹ Amb la important presència, entre d'altres jerarques i funcionaris nazis, de Joseph Goebbels, ministre de Propaganda del *Reich*, la NSF presentà el seu treball a les assistents (novament totes de països aliats, satèl·lits o ocupats, més Espanya) i advocà perquè “també les dones [...] ajuden a preparar l'esperada i harmònica convergència de la família europea de pobles”.³²

La repetida presència de Primo de Rivera a les més destacades activitats *culturals* organitzades a nivell *europeu* per les organitzacions juvenils i/o femenines nacionalsocialistes continuà durant el crucial any 1942. Al mes de juny, en la seua quarta visita, Primo de Rivera participà, en representació de les joventuts femenines de Falange i acompanyada d'una nombrosa representació falangista, en el “Pont Cultural Weimar-Florència”, organitzat conjuntament per la *Hitler-Jugend* (HJ, Joventut Hitleriana) i la *Gioventù Italiana del Littorio* (GIL).³³ Per a la HJ aquestes jornades suposaven la coronació del seu treball cultural a nivell europeu, en aconseguir aplegar-hi novament representants masculins i femenins de catorze nacions (novament països aliats, satèl·lits i ocupats, més Espanya).³⁴ La finalitat del Congrés era “contribuir activament a la cada vegada més estreta col·laboració de les organitzacions juvenils” eu-

---

²⁸ RODRÍGUEZ LÓPEZ, op.cit., p. 219.

²⁹ “Siempre se conoce algo en estos viajes, algo nuevo, aunque no de aplicación idéntica. Cada pueblo tiene su psicología especial, y a ella se ha de atender para la formación política de éstos”, a *Medina* 27 (21.IX.1941).

³⁰ “Informe sobre el viaje a Alemania”, 19 septembre 1941. ANA, Serie Azul, carpeta 108 A, RAH.

³¹ *NS-Frauenwarte* 9/1941, p. 6.

³² *Ibidem*, p. 6-7.

³³ *Mástil* 41 (1.VII.1942) i *Medina* 97 (24.I.1943).

³⁴ Cfr. “Europas Jugend in Weimar”, a *Mädel – Eure Welt. Das Jahrbuch der Deutschen Mädel* 1943, p. 27.

ropees, “obligades en allò més profund de la comunitat política de destí de la jove Europa”, i tractar la seua “unidad política y formativa”.³⁵

La següent etapa, i en acabant punt culminant, del programa cultural de la HJ va ser la fundació a Viena del Congrés de la Joventut Europea (14-18.IX.1942). En un moment en què la victòria final es creia qüestió de poques setmanes, la joventut es percebia com a quelcom de molt important en la formació de la Nova Europa. Segons el discurs inaugural de Baldur von Schirach (antic cap de la HJ i governador de Viena) el Congrés era un “símbol d’una nova joventut i d’un nou ordre europeu”, i havia de fixar les bases per a una gran organització juvenil europea sota orientació nacional-socialista.³⁶

Pilar Primo de Rivera –en la que era ja la seua cinquena visita a Alemanya- compartí amb les *mandos* superiors de les joventuts femenines alemanyes i italianes la presidència de l’única comissió específicament femenina (“Joventut Femenina”).³⁷ Rüdiger justificaria la formació del triumvirat per la dificultat per triar entre “els tres països on el treball de la joventut femenina havia trobat una especial atenció i ja s’havia desenvolupat més amplament”.³⁸ Durant l’última jornada l’espanyola llegí en castellà la ponència final davant del plenari.³⁹

Tanmateix, el –en acabant, definitiu- canvi de rumb de la guerra obligaren la RJF a centrarse únicament en les urgents necessitats bèl·liques i deixar de banda el seu treball cultural:⁴⁰ només una delegació del BDM visitaria ja Espanya, a la primavera del 1943. Per la seua banda, les circumstàncies internes espanyoles contribuïren també a que només una delegació de SF visitara Alemanya després del setembre del 1942 (mes, a banda, de la caiguda de Serrano Suñer).

Es tractava de la sisena i última visita de Primo de Rivera a Alemanya, el 26 de juliol del 1943 –precisament l’endemà de la caiguda de Mussolini- per pròpia iniciativa i en un moment en què la dictadura franquista res de bo podia ja treure’n –més aviat al contrari- en el plànol

---

³⁵ Ibidem, p. 28, per a les dos primeres cites, i *Medina* 97 (24.I.1943), per a la tercera.

³⁶ *Arriba*, 14 i 15.IX.1942.

³⁷ *Y. Revista para...* 58 (octubre 1942).

³⁸ RÜDIGER, op.cit., p. 115.

³⁹ *Arriba* (19.IX.1942), *Y.Revista para...* 58 (novembre 1942) i *Medina* 81 (4.X.1942)

⁴⁰ BUDDRUS, M.: *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und national-sozialistischen Jugendpolitik*, München, K.G. Saur, 2003, p. 795-796.

internacional. Si bé la finalitat oficial de la visita era “conèixer el funcionament de les institucions del Partit Nacional Socialista”,⁴¹ a pocs podia escapar el fet que, després de quinze visites de SF a Alemanya, l’objectiu era un altre: preocupada pel viratge encetat en política exterior i tement una restauració monàrquica,⁴² la Delegada Nacional mirava de demostrar la vigència dels llaços de germanor i íntima amistat entre l’Espanya de Franco i l’Alemanya nacionalsocialista.

També per part alemanya el viatge contenia un evident missatge de política exterior: amb una victòria final més i més llunyana, la visita de Primo de Rivera havia de servir per demostrar que Alemanya conservava encara el seu prestigi polític i la seua influència a nivell internacional. I així ho feren palès en el tractament dispensat a la cap de l’organització femenina espanyola. Durant les dos setmanes d’una visita el significat de la qual depassava amplement les relacions entre organitzacions femenines, Primo de Rivera no només s’entrevistà –per última vegada- amb Rüdiger, Axmann, Scholz-Klink o Von Schirach, sinó que fou rebuda per Goebbels i pel ministre d’Afers Exteriors, Joachim von Ribbentrop.⁴³

D’ençà el seu retorn, Primo de Rivera no pogué més que mostrar en cercles reduïts el seu enuig davant els fets i els gestos en política interior i exterior –als seus ulls traïcions a Falange i a Alemanya- del cada vegada major distanciament de l’Espanya de Franco respecte dels vells aliats, com ara les declaracions al setembre del 1943 d’Arrese en el sentit que Espanya no era un país totalitari, o el coneixement un mes després de la –silenciada- retirada de la *División Azul*.⁴⁴

Amb el temps, també la SF començà a marcar distàncies amb la Itàlia feixista i l’Alemanya nazi: l’article aparegut al penúltim número de gener del 1944 de *Medina*, dedicat als plans de futur del *Servicio Exterior* de SF amagava silencis que parlaven: ni una sola referència a Ale-

---

⁴¹ Citat per BOWEN, W.H.: “Pilar Primo de Rivera and the Axis Temptation”, a *The Historian* 67-1 (2005), p. 69. La traducció de l’anglès és meua (TMiA).

⁴² *Ibidem*.

⁴³ PRESTON, P.: *Las tres Españas del 36*, Barcelona, Plaza y Janés, 1998, p. 172; BERGÉS, op.cit., p. 75, i BOWEN, 2005, p. 69.

⁴⁴ Cfr. “Cartas de María Dolores Naverán a Carrero con notas sobre la irritación de Falange Femenina”, a *Documentos inéditos para la Historia del Generalísimo*, Madrid, Fundación Nacional Francisco Franco, 1999, vol. IV, p. 506 i 509.

manya o Itàlia, amb l'únic esment a països concrets per a, significativament, Portugal i Hon-
gria, de la catolicitat dels quals no es dubtava.⁴⁵

Pilar Primo de Rivera no era només la filla de Miguel Primo de Rivera, ni tan sols única-
ment la germana de José Antonio: fou la fundadora i màxima dirigent de SF durant els qua-
ranta-tres anys d'existència de l'organització, la jerarquia franquista, doncs, que més temps
romangué a un mateix càrrec; el símbol vivent de Falange, la dipositària de les essències; una
figura femenina políticament significativa en una dictadura dominada per homes, la dona po-
líticament més influent de l'Espanya franquista durant la guerra civil i la mundial.⁴⁶ I això do-
ta de major rellevància encara a les seues visites al país germà.

Tot i la seua postura en ocasions crítica envers certs aspectes del nacionalsocialisme, el seu
interès per l'Alemanya nazi fou més que quelcom de passatger.⁴⁷ Hi viatjà en més ocasions no
només que a Itàlia o a Portugal, sinó també que a Itàlia i Portugal juntes. Fou la més alta je-
rarquia franquista que visità l'Alemanya nacionalsocialista en major nombre d'ocasions i amb
major freqüència, i, encara més, l'última que ho féu –juliol-agost del 1943. Sense obviar les
preferències ideològiques –per qüestions de caràcter, religió i llatinitat- del seu germà pel fei-
xisme italià,⁴⁸ i una simpatia “real” per la Itàlia feixista i el Portugal salazarista en tant que
països ambdós catòlics,⁴⁹ el ben cert, però, és que la Delegada Nacional tingué un comporta-
ment envers l'Alemanya nacionalsocialista que, a la llum de les fonts analitzades, difícilment
pot ser qualificat com a distant.

Ben al contrari, si alguna cosa palesa la intensitat de les visites entre les organitzacions fe-
menines espanyoles i alemanyes és precisament una relació fluïda –no exempta, cert, de di-
ferències i desavinences-, en la qual els freqüents viatges de Pilar Primo de Rivera consti-
tuïren “una importante expresión de amistad hispano-alemana”.⁵⁰

---

⁴⁵ Cfr. “Con la vista en el VIII Consejo Nacional”, a *Medina* 149 (23.I.1944).

⁴⁶ BOWEN, 2006, p. 174ss. i 187.

⁴⁷ BOWEN, 2005, p. 72.

⁴⁸ GALLEGO MÉNDEZ, op.cit., p.60.

⁴⁹ BERGÉS, op.cit., p. 77.

⁵⁰ Així era definit el primer viatge de Pilar Primo de Rivera a Alemanya; cfr. *Y. Revista para...* 4 (maig 1938), p. 38.